Reitze Jonkman

Geboartekaartsje fan ut Leewarders: *Het vermaak der Slagterij* fan Anne Jeltema út 1768

In 2018 is ut 250 jaar leden dat ut earste ferhaal in ut Leewarders ferskeen: *Het vermaak der slagterij* (1768). Ut ging om un komys ('boertig') stukje over ut thússlachten fan un koe en un barch, skreven deur Anne Jeltema. Ut was daarmet meteen ut geboartekaartsje fan ut hoofdstedelek dialekt, want ut 'proto-Leewarders' wurde fral as un soarte fan Nederlaans sien. Waarom ferskeen dat ferhaal nou krekt in de tweede helft fan de achttynde eeuw? Na un korte inleiding over Jeltema en de inhoud fan ut ferhaal wurdt met de (taal)histoarise beskriving de overgang fan regionaal kleure Nederlaans naar spesifyk stadsdialekt fan Leewarden in feugelflucht út de doeken deen.

Anne Jeltema (1726-1803) sat al in ut drukkersfak toen *Het Vermaak der slagterij* in 1768 útkwam. Daarnaast was hy un populêr (gelegenhyds) dichter of, su as Winkler hem later noemde, 'rijmelaar', want un hooch literair nivo had syn werk nyt. *Het Vermaak* en oek syn *Mengeldichten* (1779) binne folksaardech fan toan en inhoud. Ut ferhaal over de slagterij is bovendyn swaar 'inspireard' deur ut ferhaal *Thijsbuur's Os* fan Justus van Effen in de *Hollandsche Spectator* fan 1732 (sien foor de overeenkomsten bij Paul van der Meulen in *De Vrije Fries* fan 1937).

Dúdlek is dat ut slachten feul bekyks trok en der tussen de bedriven deur aardech wat innommen wurde. Letterkundech is *Het Vermaak* dus nyt su interessant, mar taalkundech en taalhistoarys feul mear. Want waar kwam de taal furt en waarom dúkt ut Leewarders sumar inenen op in de tweede helft achttynde eeuw? De skets fan *De ontdekking fan ut Leewarders* begint bij ut ferdriven fan ut Frys út de stad deur andere talen.

Ontfrising Leewarden

Leewarden was seker tot un end in de 16de eeuw noch un Fryspratende stad. Met de komst fan Nederlaanspratende ambtenaren onder Karel V en foaral Hollaanse hannelslui is in de loop fan dy eeuw de taalsituasy ingripend feranderd. Un nyt-Frise taal kreech faste foet an de gron. De geskydskriver Suffridus Petrus (1593) noemde in de Latynse skryftaal dy taalfariant "lingua Belgica", de taal fan de Nederlanden. Folgens hem was dy in Leewarden suverder as op andere plakken in Frysland. Belangriker in dit ferban is dat Suffridus ut nyt over Leewarders, Luwarders of wat dan oek had. De earste fergelikende taalwetenskapper út Leiden, Johannes de Laet, kwam in 1640 tot de konklusy dat der tussen de in Frysland - dus oek in Leewarden - sproken taal en dy in Hollan gyn ferskil beston: 'Frisica dialectis nonnihil differt ab hollandica.' Men mut daarbij wel bedenke dat ut dan fanself nyt om ut teugenwoardege Nederlaans gaat, mar om un taal met Hollaanse dialektformen as zeun, zeumer, zundag, ien, twie en zellen, dus formen dy later oek onderdeel fan ut Leewarder stadsdialekt wurden.

Stadfries is Neerlantsch

De Laet ferbon ut regionaal kleure Nederlaans met de geografise andúding Frys (Frisica dialectus), taalfariant in Frysland. Met dy infalshoek is ut nyt ferwonderlek dat de Frise taalkundege Hilarides (1715) de beide farianten fan Frysland Frys noemde, Stadfries en Landfries. De stadse fariant noemde hij toegelyk Neederduijtsche taal of Neerlantsch met daarin woarden as peerd (1705). Blykber fyl al dat soarte taalgebrúk met de in oans oaren Hollaanse dialektformen toen noch onder ut begrip Neederduitsch.

Utfining Leewarder taal

Pas in de loop fan de achttynde eeuw was de tyd ryp foar un maatskapleke opdeling in twee ferskillende begrippen as Neerlantsch en Leewarders. De hogere lagen in heel Nederland begonnen hur namelek met hur spreektaal steeds mear fan dy fan de lagen deronder te onderskeiden. Se begonnen de dialektise klanken te mijden. Anne Jeltema, de auteur fan ut earste boekje in de Leeuwarder taal, beskryft met soafeul woarden dy onderskeidingsdrift deur de beschaafde Burgers en de Lieden van rang in syn *Voorbericht*.

Anne Jeltema (Oudega 1727-Leeuwarden 1803). Drukker, boekverkoper, dichter Tekening uit circa 1800

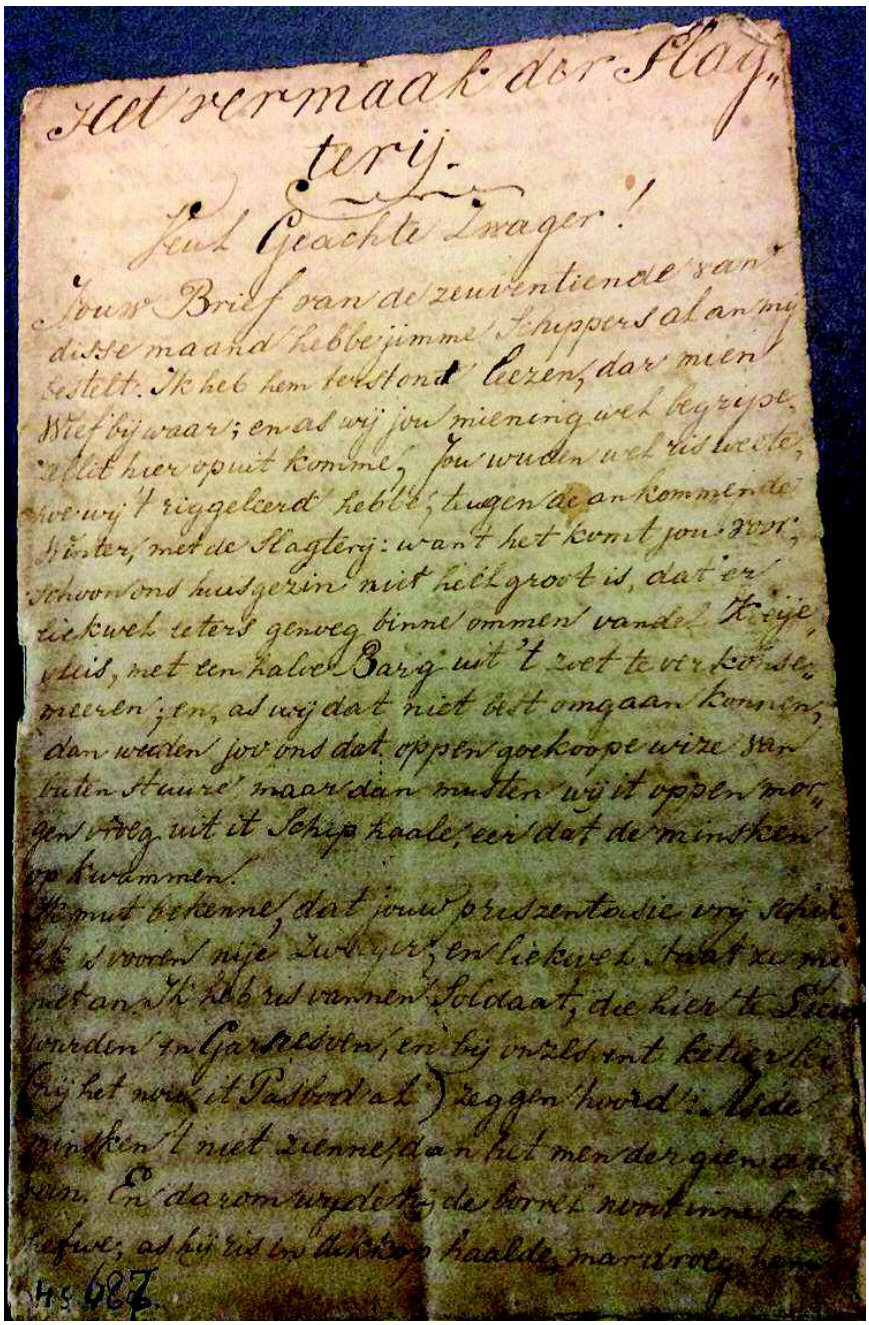

Eerste pagina van het manuscript van *Het vermaak der slagterij* Collectie Tresoar

In de *Leeuwarder Courant* fan 14 january 1769 maakte Jeltema reklame foar *Het Vermaak* met de toefoeging fan un VERDEDIGING bij ut ferhaal 'Dienende tot ANTWOORD op zeeker PRULSCHRIFT, onlangs teugens dat Werkje in 't licht gekomen.' Dit *Voorbericht* sal warskynlek onderdeel fan dy ferdedeging weze en het warskynlek nyt in de earste druk staan. Ut prulskrift en dy Verdediging as selfstandech drukwerk binne nyt overleverd sudoende dat de inhoud fan beide onbekend binne.

De infalshoek fan de beskaafde burger Jeltema is typearend foar de nije situasy: hy beskryft ut Leewarders as afwikend fan de suvere útspraak fan ut Nederdúts. De r wurdt namelek nyt útsproken, de ij make se un i fan en bij de ui late se de i falle en houwe de u over. Dy maatskapleke infalshoek maakte ut toen mooglek dy dialektelementen fan un etiket te foarsien: (platte) Leeuwarder taal (sien oek de titelside fan *Het Vermaak*). Met ut útfinen fan dy naam en ut opskriven fan dat ferhaal in dy taal, wurde dúdlik dat ut Leewarders krekt in dy tyd syn eigen identiteit en dus un eigen bestaan kregen het; ut Leewarders is geboaren.

Na de geboarte

Ut konsept Leewarders mach fan dy tyd af ontdekt weze, mar dat wil nyt sêge dat dat Nederduitsch meteen frij is fan wat wy in de eenentwintechte eeuw as Leewarder elementen sien. Jeltema sette hem wel af teugen ut stommaken fan de r, maar had gyn problemen met de woarden keerzen en orten. Dy fynt dy noch wel by de woardeskat fan ut Nederlaans hoaren. Oek de taalkundege Everwinus Wassenbergh fan de Franeker universiteit had in 1802 noch ut woardeboekje *Idioticon Frisicum* skreven met daarin ut Frise Nederlaans fan dy tyd. 'Zo bestaat het Nederduitsch niet enkel in den heerschenden Hollandsche Tongval. Neen! Onmeetelijker is de uitsteekende Rijkdom onzer Moederspraake.' Hij fynt dat daar woarden en grammatikale konstruksys yn thúshoare as seun, sundag, ien en 'Dat huis is al acht jaar bouwd west'. Dy woarden en konstruksys salle noch lang blive in ut Nederlaans fan feul Leewarders, mar sij noeme ut dan gyn Leewarders. Kommissaris fan de koaningin

Van Harinxma thoe Slooten sprak in de twintechste eeuw op syn manier Stads, beskááfd Stads. Hij sú ut Frys spreken foar de oarloch in de Provinsiale Staten ferboden hewwe met de woarden: 'We hewwe hier altyd Nederlaans sproken; su mut ut blive oek.'

Hier blykt wear dat de ontstane idee fan ut Leewarders wat anders is as ut byhoarende *woardgebrúk* dat feranderlek is, mar ut Nederlaans leeft en ut Leewarders oek. In 2018 bestaat ut Leewarders krekt as *Het vermaak* 250 jaar.

HET
VERMAAK
DER
SLAGTERIJ,
OF
GESCHIEDKUNDIG VERHAAL
van de
Hedendaagsche handelwyze, by zommige *Frieſche Stedelingen* gebruikelyk, aangaande het *koopen en verzorgen* van hun SLAGTVEE, tot voorraad tegen den aannaderenden Winter; de *manier* van het zelve te *ſlagten*, enz.
ALLES VERVAT IN EENEN
BOERTIGEN BRIEF,
van den 19 November 1768, geſchreven in eene *platte Leeuwarder taal*, door een *geboren Inwooner* dier Stad, (onder den naam van PIETER WEL TE VREDEN)
[*A. JELTEMA*],
en gezonden aan deszelfs *Schoonbroeder* in de *Zevenwouden*.
VIERDE DRUK.
TE LEEUWARDEN,
Bij JOHANNES PROOST, 1823.

9439

Titelpagina van de vierde druk van *Het vermaak der slagterij* (1768)

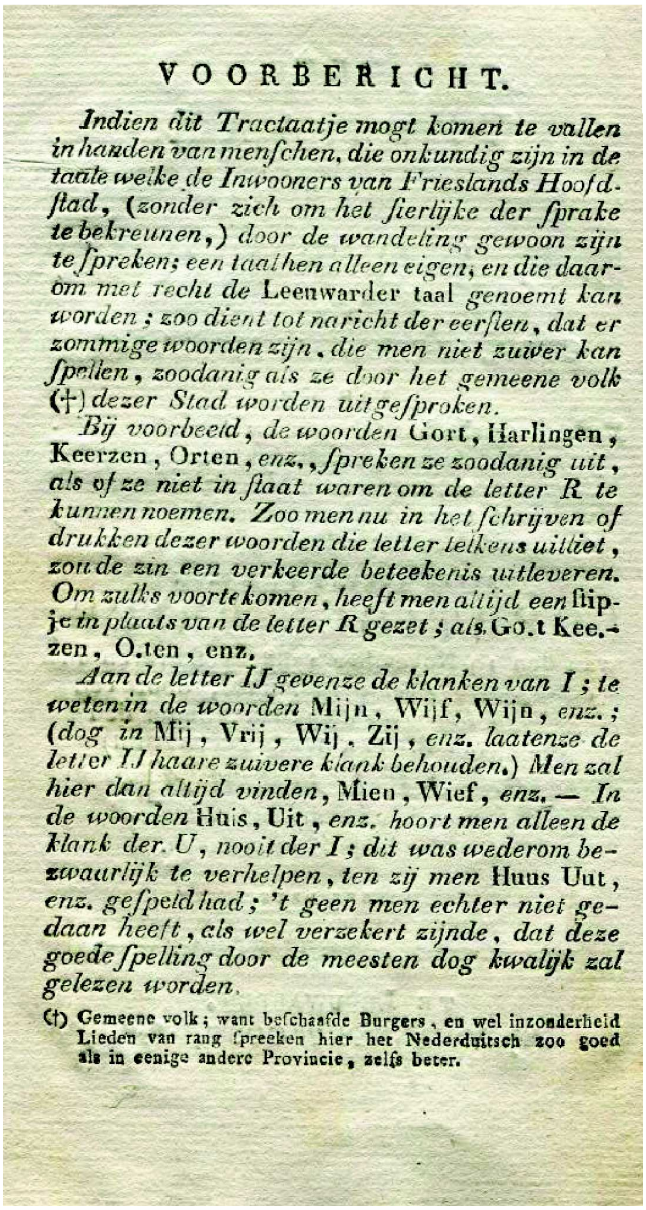

VOORBERICHT.

Indien dit Tractaatje mogt komen te vallen in handen van menſchen, die onkundig zijn in de taale welke de Inwooners van Frieslands Hoofdſtad, (zonder zich om het ſierlijke der ſprake te bekreunen,) door de wandeling gewoon zijn te ſpreken; een taal hen alleen eigen, en die daarom met recht de Leeuwarder taal *genoemt kan worden; zoo dient tot naricht der eerſten, dat er zommige woorden zijn, die men niet zuwer kan ſpellen, zoodanig als ze door het gemeene volk (†) dezer Stad worden uitgeſproken.*

Bij voorbeeld, de woorden Gort, Harlingen, Keerzen, Orten, *enz., ſpreken ze zoodanig uit, als of ze niet in ſtaat waren om de letter R te kunnen noemen. Zoo men nu in het ſchrijven of drukken dezer woorden die letter telkens uitliet, zou de zin een verkeerde beteekenis uitleveren. Om zulks voorte komen, heeft men altijd een ſtipje in plaats van de letter R gezet; als* Go.t Kee.zen, O.ten, enz.

Aan de letter IJ gevenze de klanken van I; te weten in de woorden Mijn, Wijf, Wijn, *enz.; (dog in* Mij, Vrij, Wij, Zij, *enz. laatenze de letter IJ haare zuivere klank behouden.) Men zal hier dan altijd vinden,* Mien, Wief, *enz. — In de woorden* Huis, Uit, *enz. hoort men alleen de klank der U, nooit der I; dit was wederom bezwaarlijk te verhelpen, ten zij men* Huus Uut, *enz. geſpeld had; 't geen men echter niet gedaan heeft, als wel verzekert zijnde, dat deze goede ſpelling door de meesten dog kwalijk zal gelezen worden.*

(†) Gemeene volk; want beſchaafde Burgers, en wel inzonderheid Lieden van rang ſpreeken hier het Nederduitsch zoo goed als in eenige andere Provincie, zelfs beter.

Het voorberigt in de vierde druk uit 1823 van *Het vermaak der slagterij*

Leovardia